

ПРАВОСЛАВНЕ ЧЕРНЕЦТВО У ВИМІРІ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕЛІГІЙНОГО ЛІДЕРСТВА: ДУХОВНІ ВИТОКИ

Аналізуючи проблему релігійного лідерства, неможливо оминати увагою діяльність чернецтва як однієї з фундаментальних ланок організації християнської Церкви. Зокрема, в історії православного релігійного лідерства чернецтво посідає особливе місце, тому метою даного дослідження є визначення духовних витоків, які стали визначальними у формуванні найбільш суттєвих рис православного чернецтва як одного з фундаторів духовного лідерства в національній соціокультурній традиції.

На нашу думку, діяльність православного чернецтва в царині релігійного лідерства української нації варто розглядати в трьох основних вимірах: духовному, політичному й соціально-культурному. Зокрема, в означеному дослідженні основний акцент ставиться на джерела духовного виміру православного релігійного лідерства.

При аналізі були використані твори Василя Великого, Григорія Богослова, Теодора Студита, Іларіона (Алфеева), В.Зеньковського, М.Зернова, Л.Карсавіна, Г.Флоровського та ін.

У житті Вселенського Православ'я чернецтво стало одним із найбільших і найяскравіших явищ християнського життя і християнського релігійного досвіду. В історії Православної Церкви чернецтво залишило свій могутній вплив на різних аспектах християнського вчення і способу життя, сприяючи формуванню православного богослов'я, моральності, аскетики, каноніки, літургії, іконографії та пастирства.

Не зважаючи на те, що грецьке слово “монах” у буквальному перекладі означає “один”, “одинокий”, чернецтво набуло свого поширення в християнському світі завдяки переходу від анахоретства, тобто усамітненого духовного подвигу, до кіновії, тобто общинного чернецтва.

Аналізуючи історичні аспекти виникнення чернецтва, зазначимо, що власне в християнстві воно виникло одночасно з церквою, адже коли в першому столітті Євангеліє поширилося в греко-римському світі, перші християни, які цілком присвятили себе праведному життю, жили під враженням близького кінця світу і майбутнього воскресіння. В язичництві і його культурі християни вбачали втілення в дійсності царства Сатани і тому, спираючись на слова Христа (Лк.14: 26–27), вимагали зречення й відчуження від мирських цінностей. Святий Іоанн Кассіан Римлянин вказував: “Є три різновиди зречення від світу: перше те, в якому тілесно лишаємо всі багатства і стягання світу; друге те, в якому лишаємо всі попередні пристрасті як душевні, так і тілесні; третє те, в якому, відволікаючи розум свій від усього справжнього і видимого, тільки майбутнє споглядаємо і прагнемо до того, що не видиме” [15, 24].

Чернецтво в певному смислі виявилось дійсним здійсненням в реальності ідеалу християнського способу життя. Воно стало німим свідченням висоти і святості євангельського вчення, видимим втіленням християнських етичних понять, передбаченням майбутнього перетвореного світу в цілому та окремої людини зокрема. У процесі свого становлення і формування чернецтво надихалося високими етичними ідеалами християнської віри, які стали його орієнтирами в майбутньому.

Чернецтво виникає як певна версія мучеництва. Добровільно й свідомо обране аскетичне життя стверджує той моральний імператив, який відповідає ідеалам християнства і містить у собі заперечення недосконалого, узвичасного способу життя. Ось як характеризували у церковній історії християнське мучеництво: “Так ревно наслідували вони Христа, який, будучи образом Божим, був також рівним Богу, що прославлені не раз і не двічі, а багатократно, змучені, розтерзані звірами та повернуті в тюрми, всі в опіках, рубцях і ранах, вони не тільки не об'являли себе мучениками, а віддавали всю славу Богу-Христу.

Любов їх була справжньою і тому йшла в них велика війна з Сатаною... Вони завжди любили мир, мир заповідали нам, з миром пішли з життя” [7, 168–169].

Причиною поширення кіновійного, або общинного чернецтва могло бути те, що шлях анахоретства часто загрожував його обранцю одним із найбільших християнських гріхів – гординею, тобто відчуттям своєї виключної праведності і непогрішності.

Основою побудови кіновійного чернецтва стали Христові заповіді про послух старшому (вчителю, наставнику, пастору), який виконує роль лідера в християнській общині. Адже “хто хоче швидко досягнути досконалості, той не повинен бути сам собі вчителем, і керуватися своєю волею, і хоча б яким правильним не здавалося б навчання, але, за заповіддю Спасителя, кожен насамперед має зречтись себе самого, відмовитись від своєї волі. Досконалістю духовного подвигу є послух і доброта людини, яка несе хрест Господній від юності, – тобто служить і підкоряється” [14, 28]. Але наставник не керує, не нав’язує свою волю, його основне завдання – служіння своїй пастві, адже він є лише слугою Христових заповідей, і його духовний обов’язок полягає в наставлянні своїх учнів на шлях християнських істин. Як стверджують правила чернечого співжиття, одним із основних чернечих обов’язків є “насаджування євангельського благочестя як в собі, так і в інших: в собі – старанним служінням або читанням Слова Божого, слізним покаєнням і частим благоговійним наслідуванням Христових таємниць; в інших – благим прикладом, духовними бесідами і старанною до Бога молитвою”, тобто приймаючи чернечий постриг, людина має відчутти свій моральний обов’язок не лише перед общиною, а й перед мирянами [16, 4].

У чернецтві роль духовного вчителя не може усвідомлюватись як власне звеличення відносно інших членів общини. Це той символічний хрест, який кожен має пронести задля утвердження християнської моральності. Зокрема, в чернечих правилах зазначено: “Твердо знайте, що ви не зможете досягнути досконалості та навчитися розрізняти добро і зло, якщо не будете слухати наставників ваших духовних. Наставники наші сами так поступали, слухали вчителів своїх і їх настанови сприймали, тому і вирости духовно, і самі стали вчителями. Ви маєте наслідувати тих, хто мали покору до вчителів своїх і з Божою допомогою самі навчилися і передають свої знання іншим” [14, 30].

Визначаючи постать релігійного лідера, варто ставити основний акцент власне на духовному змісті його діяльності, тобто важливою в даному контексті є не соціально-політична діяльність певного лідера на шляху формування в суспільстві відповідної релігійної ідеології (що, безперечно, не заперечується), а його діяльність у царині формування нової моральності, створенні підґрунтя для внутрішнього самовдосконалення окремої особистості, яка стала членом певної релігійної спільноти. Адже, як зазначає В.Зеньковський, “християнство не лише принесло звістку про спасіння людей, а й навчило інакше дивитися на людину, воно навчило таємниці Христової любові проникати в ту глибину, де нерозтраченим, хоча й закритим, існує образ Божий у людині. Початок духовності в людині не є окремою сферою, певним відокремленим життям, а є творчою силою, що пронизує собою все життя людини і визначає її нову якість. Духовне життя в нас є джерелом світла, в промінні якого здійснюється усвідомлення самого себе, це є тією серцевиною особистості, у зв’язку з якою і тримається вся наша особистість у повноті її сили” [8, 77].

Великим організатором чернечого життя, родоначальником малоазійського чернецтва вважається Василь Великий, один із найбільших сподвижників Вселенської Церкви. Він є автором чернечого общинного статуту й наполегливим проповідником кіновітного общинного ідеалу, хоча в своїй діяльності не заперечував і скитського чернецтва і сам організовував скити. Проте, чистий тип чернецтва він вбачав лише в гуртожитку, – щодо цього за ним слідував згодом святий Теодор Студит.

У чернецтві Василь Великий вбачав спільний Євангельський ідеал, “спосіб життя за Євангелієм”. Цей ідеал визначається, насамперед, вимогою зречення, – не через гидливість до світу, але за любов’ю до Бога, яка не може заспокоїтись і насититись в суєті і сум’ятті світу. Від цього сум’яття і шуму передусім і зрікається аскет. Проте, Євангельський ідеал не розділяє любові до Бога від любові до ближніх. І тому святий Василь знаходить неповним відлюдницький ідеал, що надихається пошуком особистого, відособленого порятунку і навіть вважає його осоружним законом любові, яка, за апостольським висловом, не “шукає

свого”. Водночас, духовні дари анахорета лишаються безплідними для братії. Нарешті, наодинці легко зароджується самовдоволення. Все це спонукає Василя Великого закликати ревнителів подвигу до гуртожитку. І знову він підкреслює мотив любові: в гуртожитку дари, подані від Духу одному, повідомляються і іншим [12].

Чернецтво має бути певною малою Церквою, її “тілом” (про що пізніше неодноразово говорив Теодор Студит). З цього ідеалу святий Василь виводить заповідь духовного лідерства, засновану на слухняності і покорі ігумену “навіть до смерті”, бо ігумен виявляє Самого Христа і органічна цілісність тіла припускає узгодженість членів і підлеглість главі. У такому братському спілкуванні, серед братів, має подвижник проходити свій особистий аскетичний шлях очищення і любові, свій жертвний шлях, своє “словесне служіння” (так звану розумну службу).

Дуже високо ставив святий Василь заповідь безшлюбності як шлях до “єдиного Нареченого чистих душ”. Хоча він не ставив в обов'язок ченцям справи благодієння у мирському житті, але сам побудував поблизу Кесарії чернечий гуртожиток. Основна заповідь для аскетів – любов. Можливо, з особливою силою він зображав суспільний ідеал саме на протигагу тому розбрату і розпаду, які бачив довкруги і в християнському середовищі і про які не раз говорив із болем і гіркотою: “У всіх охолола любов, зникла братня однастайність”. Відновити її Василь Великий сподівався через аскетичний подвиг, через “загальне життя” хоча б обраної меншини [13]. Василь Великий прагнув того, щоб новостворені чернечі осередки не опинилися в опозиції до Церкви, не перетворилися на своєрідну секту аскетів, але щоб вони стали інтегральною частиною церковного організму. Більше того, в “Правилах чернечого життя” Василь взагалі не вживає слово “чернець” і не веде мову про “чернецтво” як окрему групу людей всередині Церкви. Швидше, основним завданням Василя стало створення тих основних засад, на яких могла б ґрунтуватися ідеальна церковна община. Всередині цієї макрообщини могли б існувати – і, як відомо, існували за часів Василя – окремі аскетичні мікрообщини, які мали стати ядром того духовного відродження, котре, на думку Василя, могло б охопити всю Церкву.

“Правила” Василя були адресовані всім аскетично налаштованим християнам; лише згодом, коли чернецтво остаточно сформувалося як інститут, їх почали сприймати як чернечі правила і поклали в основу всіх монастирських статутів православного Сходу. Багато в чому завдяки Правилам Василя чернечий рух ні в його час, ні згодом не протиставляв себе Церкві, усвідомлюючи себе як невід’ємна її частина. Заслугою Василя слід вважати і те, що ідеал чернечого життя проник у широкі шари візантійського суспільства і сприяв формуванню так званого чернецтва у миру: багато мирян надихалися аскетичними нормами чернецтва і запозичили окремі елементи чернечої духовності в свою власну практику.

Духовний сподвижник Василя Великого Григорій Богослов розумів чернецтво не як належність до певного церковного інституту, а, передусім, як внутрішню спрямованість до Бога, постійне перебування в молитві, прагнення до відокремленого і безмовного життя. Чернецтво для Григорія – це також можливість присвячувати час роздумам про Бога, про сенс людського життя. У цьому розумінні Григорія можна називати родоначальником так званого вченого чернецтва.

В аскетичному лексиконі Григорія, крім понять “безмовності” і “відлюдництва”, важливе місце посідає поняття “пустелі”. Мета відходу в пустелю – звільнитися від мирських клопотів і знайти ту внутрішню тишу, яка потрібна для спілкування з Богом. Для Григорія чернецтво постає духовним лідером усього тогочасного суспільства, ідеальним втіленням життя християнської спільноти. Водночас зовнішні ознаки належності до чернецтва – ходіння босоніж, піст і носіння власяниці – не мають бути самоціллю, адже справжня сутність чернецтва – це очищення серця та Боже служіння.

Основні засади православної чернечої моралі в цілому і чернечого духовного лідерства зокрема, які не втратили своєї актуальності до сьогодні, були сформовані преподобним настоятелем монастиря Студіон Теодором Студитом у VIII столітті. Він вперше відкрито проголосив принцип владних відносин у церковній організації, вказаний Христом (та, на жаль, неодноразово порушуваний вищою церковною ієрархією), про те, що в християнській церкві може бути лише служіння общині, а не насильницьке управління нею. Зокрема, коли Лев Армянин збирав собор проти вшанування ікон, Теодор Студит сказав: “не порушуй

миру Церкви; Бог поставив в церкві одних апостолами, інших пастирями і вчителями, але не згадав про царів; залиш церкву пастирям і вчителям. Якби сам ангел зійшов з неба і став проповідувати знищення віри нашої, то не послухаємо його” [19, 90]. Тобто духовні принципи розвитку общини ґрунтовані на праві морального вибору, які не допускають зовнішнього втручання владних структур з вимогою реалізації того чи іншого політичного замовлення.

Теодор Студит був не лише духовним лідером своєї епохи, а й одним із основних учителів християнського аскетизму. Він принципово не заперечував духовного подвигу анахоретства, але надавав перевагу духовному стягнанню в общині, в якій слабкій духом людині простіше оминати життєві спокуси і досягнути духовної досконалості: “Бо якщо хвалю та звеличую спільноту тільки я, то нехай я замовкну, і нехай не виголошується хула. А якщо сам Христос вказав на спільноту своїми дванадцятьма учнями, а пізніше Божественні апостоли – трьома і п'ятьма тисячами, і я вже не кажу про тих, що були після них, то як же вам, діти мої, не погодитись зі мною і не сповідувати того самого?” [17, 27].

Як істинний духовний лідер, Теодор Студит був позбавлений відчуття самозвеличення від власної духовної досконалості і, на прикладі власного самовдосконалення, закликає до духовної зміни інших: “Отже, ми маємо те, що шукали, бо знайшли істину, знайшли, у чому суть справи, і відповідно до цього провадитимемо наше життя, яке, зрештою, Божою благодаттю ви вже провадите, виконуючи все необхідне і виправляючи себе, в чому потрібно, – я ж найбільше за всіх потребую виправлення” [17, 27].

У Студита духовне лідерство стає обов'язковим елементом духовного самовдосконалення: “Ратоборці у людських війнах мають своїх учителів, які керують ними, навчають військовому мистецтву і показують, як і звідки нападати на ворогів, щоб перемогти їх, і багато іншого, що допомагає одержати перемогу. Так і нам, смиренним, слід поступати з вами, воїнами і страдниками Христовими, що борються на терені мученицької покорі. Слід говорити і робити для вас усе, щоб утішити, додати мужності, благодунності, терпіння, доброї надії. Це виробить навик у вашому доброму подвигу, щоб перемогти ворогів й отримати вінці, не тимчасові, а вічні – від Бога, що звершив цей подвиг” [17, 65].

Щодо постаті духовного лідера в чернечих правилах зазначено, що “під духовним наставником мають на увазі наставника монастирського, до якого може звертатися будь-який брат, що живе в монастирі, чи інша духовна особа. Краще довірити помисли свої людині невченій, але досвідченій, аніж вченій, але такій, яка не має духовного досвіду... А тому потрібно користуватися таким порадиником, який може з терпінням пояснити те, що вимагає розмислу. Тому не всякий, хто подає поради, вартий довіри, а лише той, хто, передусім, керує власною свободою та не боїться осуду і наговорів” [14, 22–23]. Тобто в чернечому духовному лідерстві знання, не підкріплені конкретним внутрішнім досвідом, втрачають свій смисл, адже лише ведуть до самозвеличення.

У творчості Студита закладено той принцип служіння общині, який властивий для ідеології Православної церкви і відсутній в католицизмі, хоча протестантський критик католицької ідеології Мартін Лютер у своєму скрижалі обов'язків, викладених у “Малому Катехізисі”, ставить служіння основним обов'язком для всіх християн (про що докладно виклав М.Вебер у своїй відомій праці “Протестантська етика та дух капіталізму”). Студит вказує: “кожний нехай виконує своє служіння і нехай вживає на користь братства той дар, який прийняв від Бога, роздумуючи у своєму розумі, що все наше в Божій руці”. Отже, трудова діяльність на благо общини залічена до основних чернечих обов'язків і є невід'ємною складовою чернечого служіння, адже як людська сутність має духовну і фізичну складові, так і подвиг фізичний доповнює подвиг духовний.

Кожний послухник має виконувати покладений на нього обов'язок із покорою і старанністю, що є потрібною складовою послуху: “Браття і отці! Боячись осудження за скритий у землю талант і пам'ятаючи слова Господа: “Лукавий слуго і лінєвий!.. Тож треба було тобі віддати мої гроші торгівцям, і я, повернувшись, забрав би своє з відсотками” (Мф. 25: 26–27), я з необхідності звертаюся до вас цими небагатьма словами. А вам, добрим торгівцям, належить сказане втілити в діло, що за Божою благодаттю ви й сповнюєте завдяки вашій добрій покорі” [17, 210].

У Теодора Студита вибудовується чітка система релігійного лідерства, в якій кожен член общини посідає своє місце і підкоряється духовному лідеру: “всякий непокірний послухник сперечається, а Господь справедливо посилає на нього немилостивого ангела. Оскільки “ми: численні – одне в Христі тіло, кожен один одному член” (Рим. 12, 5), і один займає місце ока, другий – вуха, інший – місце носа, а той – язика, один – місце руки, а другий – ноги” [17, 211], тому всі члени єдиного тіла мають діяти належним чином.

Студит підкреслює, що духовне лідерство – це не перевага, не возвеличення, а важкий щоденний обов’язок: “Браття і отці! Чи може лишатися безтурботним стерничий, коли він на морі кермує кораблем і стежить за вітрами, або добрий пастир, коли бачить, що вовки йдуть красти овець? Ніколи. Обоє вони чують, поважають, дбають і пильнують, і обходять довкола, туди й сюди, щоб врятувати корабель від хвиль, а овець від вовків. Наставник душ і пастир словесних овець трудиться так само, і навіть ще більше – тією мірою, наскільки вищим є його керівництво й важливішими втрата або спасіння. Тому і я, смиренний, тремчу й боюсь, стогну й скорбую, розуміючи трудність настоятельства і складність виконання обов’язку. Бо воістину важко бути провідником душ і наставляти людей” [17, 63].

Підкреслюючи особливу роль чернецтва у житті церкви, Теодор Студит зазначає, що цей шлях можливий лише для обраних, чия моральність може стати зразком для наслідування: “Нема нічого блаженнішого і вищого від нашого, монашого, життя. Тому відповідно до того, як ми називаємося – монахами, так неодмінно ми і мусимо жити, щоб наймення і життя не суперечили одне одному. Бо монах – це той, хто спрямовує свій погляд тільки до Бога, єдиного Бога прагне, до єдиного Бога прикутий і єдиному Богові з доброї волі вдень і вночі служить. Маючи мир з Богом, він творить серед інших мир і любов” [17, 202].

У Київську Русь чернецтво прийшло у сформованому і завершеному вигляді з Візантії, привносячи в давньоруське суспільство величезну багатовікову спадщину духовно-етичного досвіду. З моменту свого виникнення чернецтво стало фактом найбільшої духовної значущості, що визначив собою релігійно-етичний образ молоді Київської держави. Освіта, духовне мистецтво й етична культура Київської Русі багато в чому зобов’язані своїм розквітом чернецтву.

У древньоруському суспільстві XI–XII століть чернецтво своїм прикладом аскетичного життя слугувало укріпленню християнських засад, матеріальним втіленням сакрального поняття святості.

Чернецтво постає своєрідним зразком для наслідування, певним чином “святістю реальності”. Як твердив Іоанн Ліствичник, “світло ченців суть ангели, ченці ж світло для всього людства; тому мають вони бути благим прикладом в усьому” [11, 28].

Русь сприйняла природу Церкви інакше, ніж Захід. Християнську церкву древньоруська свідомість усвідомлювала, насамперед, як общину, об’єднану богослужінням, а не канонічно організовану установу [9, 53].

Формування чернецтва як духовного лідерства в релігійній свідомості древніх русичів мало певні світоглядні підстави. Для язичництва властивий образ харизматичного вождя з одноосібним правлінням, за традицією утримуваним силою. Християнство привносить новий тип суспільно-політичних взаємовідносин у державі, заснований на пошуку компромісу між ворогуючими сторонами; і священник, зазвичай, у політичному протистоянні бере на себе роль духовного посередника. На перших етапах християнізації Русі священство було чернецтвующим, що було зумовлено специфікою суспільно-політичних реалій тієї доби. Зазначимо, що в києворуську епоху чернецтво домінує над так званим білим, або приходським, духовенством у боротьбі за духовне лідерство. Відсутність мирських зобов’язань не лише слугувала зразком непорочності, а й надавала змогу безперешкодно присвятити себе місіонерській діяльності, адже “коли людина зрікається світу і присвячує себе чернецтву, залишає сім’ю, батьків, маєтності..., тоді розкривається перед нею світ, який вона покинула” [15, 20].

На перших етапах християнізації сам акт прийняття нової релігії сприймався як подвиг (саме такі погляди знайшли своє відображення у “Слові про закон і благодать” Іларіона). Але з утвердженням християнства як державної релігії, з набуттям хрещення статус винятковості, своєрідної відзначеності Богом для неофітів втрачає своє первинне значення.

У духовному сенсі така ситуація загрожує самій сутності християнського світосприйняття, штовхаючи його на пошуки нових шляхів релігійної самореалізації. Якраз тому чернецтво стає певним чином альтернативою буденності, зразком для наслідування на шляху духовної самореалізації.

Той факт, що православна церква в Україні не виконувала жорстких каральних функцій, обмежуючись виховними, засвідчує, що національне чорне духовенство викликало в населення швидше повагу, ніж страх (поширена в післяпетровську епоху практика використовувати монастирі в якості в'язниць територіально оминула Україну, охопивши північно-східні монастирі Російської імперії). Навіть у найскладніші історичні періоди православні монастирі лишалися джерелами освіти і благодійності, центрами релігійної і національної самосвідомості, духовної культури. У різні часи вітчизняної історії монастирі служили військово-оборонними спорудами, здійснювали місіонерську і етично-освітню діяльність. Але з духовно-релігійної точки зору основним призначенням і найвищим ідеалом чернецтва були й лишаяються його “молитва і заступництво перед Богом за весь світ. Невидиме від зовнішнього погляду, приховане від безтурботного мирського життя, чернецтво є тим інтимним надбанням людства, якому воно значним чином зобов'язане своїм зовнішнім видимим благополуччям і своїм етичним виправданням перед Богом” [6, 14].

Як один із найбільш впливових інститутів православної церкви, чернецтво реалізувало ті засади духовності, які були покладені в основі православної самосвідомості. Вони спираються на визнання людини, її душі, як найвищої етичної цінності, та нездоланної віри в її очищення. Як твердив В.Зеньковський, “православна свідомість виходить із сутності розуміння людини в глибокому почутті її цінності. Радість про людину, як про живе відчуття божого образу в ній – це сприйняття світла і добра в людині, і воно в православ'ї настільки сильне, що в ньому тоне навіть гріх та брехня. Радість про людину є основою непохитної віри в неї – адже як би низько не впала людина, до яких би меж не доходили її життєві вади, ми не маємо права відвертатися від неї, але все чекаємо на те, що вона стане іншою” [8, 77].

Отже, підсумовуючи аналіз духовних витоків православного чернечого лідерства, відзначимо, що в ранньохристиянській свідомості чернецтво надихалося високими етичними ідеалами християнської віри та було зразком реального втілення аскетичного ідеалу моральності. Євангельський ідеал не вирізняє любов до Бога і любов до ближніх, тому основним завданням духовного лідера в чернечій общині є служіння своїй пастві; його обов'язок полягає в наставлянні своїх учнів на шлях християнських істин. Духовне лідерство має бути обов'язковим елементом духовного самовдосконалення, адже роль духовного вчителя не може усвідомлюватись як власне звеличення стосовно інших членів общини, це той символічний хрест, який кожен має пронести задля утвердження християнської моральності. Ідеалом православного духовного лідерства є очищення душі кожного християнина, пошук у ній добра, істини і любові, адже “Царство Боже всередині вас” (Лк. 17:21).

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія: книги Священного писання Старого та Нового Завіту. – К., 2004.
2. *Василій Великий*. Беседи – Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001 // http://www.krotov.info/library/04_g/gri/gor
3. *Вениамин* (Новик) (о.). Православие. Христианство. Демократия. – СПб., 1999.
4. *Григорий Богослов*. Собрание творений: В 2-х тт. – Мн., М., 2000. – Т. 1.
5. *Герман* (иеромонах). Преподобный Иоанн Лествичник и его Лествица постепенного нравственного усовершенствования. – СПб., 1854.
6. *Григорак Д.* Основные черты духовно-нравственного подвига в житиях Киево-Печерских святых. – К., 2002.
7. *Евсевий Памфил*. Церковная история. – М., 1993.
8. *Зеньковський В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М., 1993.
9. *Зернов Н.* Русское религиозное возрождение XX века. – Париж, 1991.
10. *Иларион* (Алфеев). Жизнь и учение св. Григория Богослова. – М., 2000.
11. *Иоанн Лествичник*. Лествица. – М., 1862.

12. *Карсавин Л.* Монашество в средние века. – СПб., 1912.
13. *Карсавин Л.* Святые Отцы и учителя Церкви // http://www.krotov.info/history/02/karsav/kars_11.html
14. Монашеская жизнь по изречениям о ней святых отцов подвижников. – К., 1885.
15. Монашеское делание. – М., СПб., 1991.
16. Сокращенные правила монашеского жития. – К., 1875.
17. *Теодор Студит.* Поучения. – Л., 1999.
18. *Флоровский Г.* Пути русского богословия. – Париж, 1983.
19. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3-х тт. – М., 1995. – Т. 3.